

İbtidai siniflərdə inkişafetdirici təlimin təşkili

Qəmər TAĞIYEVA,

*Bakı şəhəri 291 nömrəli “Ekologiya” liseyinin
ibtidai sinif müəllimi, əməkdar müəllim,
“Ən yaxşı müəllim” müsabiqəsinin qalibi*

Təlim və inkişaf pedaqoji psixologiyanın aktual problemidir. Psixologiya və pedaqogika tarixində bu barədə təsəvvürlər hələ qədim zamanlarda formalaşsa da təlim və inkişaf bir önəmli problem kimi XX yüzillikdə meydana çıxmış və öyrənilməyə başlanılmışdır. İnkişafetdirici təlim prinsipi pedaqoji psixologiyada və pedaqogikada 80-ci illərdə bərqərar olmuşdur. İnkişaf çoxcəhətli anlayışdır və şagirdin psixi həyatının bütün sahələrini əhatə edir. Təlim-təbii prosesində məktəblilərin psixi inkişafının başlıca istiqamətlərini təhlil edəndə, ilk növbədə, biliklərin, onların tətbiqi mexanizmlərinin və şəxsiyyətin ümumi xassələrinin inkişafı şəraitini ayırd edirlər.

Şəxsiyyətin inkişafı təlim prosesinin nüvəsini təşkil edir. Sözü geniş mənada inkişafetdirici təlim şəxsiyyətin formalaşmasını nəzərdə tutur və onu təlimin başlıca problemi kimi mənalandırır. Dərsin kompozisiyası, strukturu bilavasitə təlim məqsədləri ilə şərtlənir. Təlim məqsədləri anlamı öz mahiyyətinə görə həmişə dövrün pedaqoji tərəkürünün meyarlarını əks etdirir.

Vaxtilə təlim məqsədləri sırf təhsil məqsədi kimi dərk olunurdu və mənalandırılırdı. Məktəbin tərbiyəedici funksiyası artdıqca təlim məqsədlərində təhsil meyarı ilə birlikdə tərbiyə meyarı da əmələ gəldi. İnkişafetdirici təlim prinsipi axarında isə inkişafetdirici təlim məqsədi formalaşdı. “Təlim müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlərin müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə yiyələnməsi və bu zaman onların inkişaf etdirilməsi və tərbiyə olunması prosesidir”.

İbtidai təhsil mərhələsində təlimin - təhsil, inkişaf və tərbiyə meyarlarının vəhdətdə açıqlanması yeni pedaqoji tərəkürün uğurlarını əks etdirir və psixologiyanın uğurlarına söykənir. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq müasir dövrdə təlim məqsədləri artıq yeni pedaqoji tərəkürün iki əsas prinsipi: inkişafetdirici və tərbiyə

yəedici təlim prinsipləri əsasında mənalandırılır.

Təhsil məqsədi ilə inkişafetdirici və tərbiyəedici təlim məqsədləri arasında ikitərəfli asılılıq vardır. Bir tərəfdən təhsilin inkişafetdirici və tərbiyəedici məqsədləri təhsil məqsədi vasitəsilə həyata keçirilir. Müəllim şagirdləri sadəcə olaraq öyrətmir, onları öyrədə - öyrədə inkişaf etdirir və tərbiyə edir. Digər tərəfdən, şagirdlər inkişaf etdikcə və tərbiyə olunduqca onların təhsil məqsədlərinə (dərse, müəllimə, özlərinə) münasibətləri dəyişir. Təhsilin humanistləşdirilməsinin başlıca istiqamətlərindən biri məhz bu qaynaqlarla bağlıdır.

İbtidai təhsildə inkişafetdirici və tərbiyəedici təlim məqsədləri bir-birindən ayrılmazdır. Müəllim onları ayır-ayrılıqda deyil, vəhdətdə həyata keçirir. Təlim məqsədləri dedikdə təhsilin məzmun tərəfi - öyrəniləcək bilik, bacarıq və vərdişlər nəzərdə tutulur.

İnkişafetdirici təlim məqsədi bilavasitə əqli inkişaf ölçüləri ilə araşdırılır. İdrak prosesini, ilk növbədə, tərəkür və tərbiyənin inkişafı, fikri əməliyyatların (tədris əməliyyatlarının) və intellektual (tədris əməyi) bacarıqların formalaşması inkişafetdirici təlim məqsədinin əsas yönümünü müəyyən edir.

Təlimin tərbiyəedici məqsədi isə şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını nəzərdə tutur. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, məktəb şagirdləri inkişaf etdirmədən təhsil məqsədlərini həyata keçirə bilməz. Şagirdin psixi inkişafı təlimin həm nəticəsi, həm də başlıca şərtidir. Təlim və inkişaf problemini bu müstəvidə araşdıranda, o, mahiyyətə təlim və əqli inkişaf problemi kimi meydana çıxır.

İnkişafetdirici təlim prinsipi şagirdlərin əqli inkişafına xüsusi əhəmiyyət verir və onu şəxsiyyətin formalaşması ilə qarşılıqlı əlaqədə araşdırır. L.N.Tolstoy vaxtı ilə deyirdi: “Biliyi yaddaşa görə deyil, mühakiməyə görə qiymətləndirmək lazımdır”.

Onun fikrincə, “Bilik ancaq o zaman bilik olur ki, hafizə ilə deyil, fikrin öz söylə mənimənilir”.

T. Edison isə deyirdi: “Sivilizasiyanın başlıca məqsədi - insana fikirləşməyi öyrətməkdir”.

Dünyanın bütün sənətçiləri, elm və texnika korifeyləri zamanı qabaqlayan bu bənzərsiz sözləri nə qədər gur səsle söyləsələr də, onlar vaxtında eşidilməyib. Bu psixoloji və pedaqoji həqiqətlərin elliklə dərk olunması üçün, görünür, tarixi şərait yaranmalı idi. İndi cəsarətlə demək olar ki, həmin tarixi şərait iki əsrin qovşağında yaranmışdır. P.P.Blonskinin “Hafizə və tərəkür”, “Məktəblilərin tərəkürünün inkişafı” əsərlərində əqli inkişaf problemi müxtəlif yönümlərdə təhlil olunurdu. O göstərdi ki, təlim materialını ancaq öz hafizəsinə arxayınlaşan uşaqlar deyil, özünü yoxlamağı, materialı dəqiq, sürətlə anlamağı bacaran şagirdlər yaxşı mənimsəyirlər. Onun fikrincə, uşaqların əqli inkişafında tərəkür həlledici rol oynayır.

L.S.Viqotski isə təlimi inkişafın başlıca şərti sayırdı. O, inkişafın iki sahəsini və ya səviyyəsini fərqləndirirdi.

1-ci səviyyədə: aktual inkişaf sahəsində şagird nisbətən asan tapşırıqları yaşlıların (və ya uşaqların) köməyi olmadan, müstəqil surətdə yerinə yetirir.

2-ci səviyyədə: yaxın inkişaf sahəsində isə tədrisə daha çətin tapşırıqları yaşlıların (ilk növbədə müəllimlərin) rəhbərliyi ilə yerinə yetirməyi öyrənir.

İki səviyyənin qarşılıqlı əlaqəsi dialektik qanunauyğunluqlarla şərtlənir. Şagird elə ki, əvvəllər (aktual inkişaf sahəsində) həll edə bilmədiyi tapşırıqları həll etməyə başlayır, aktual inkişaf sahəsi yaxın inkişaf sahəsi ilə əvəz olunur, müəyyən bir mərhələdə isə yaxın inkişaf sahəsinin özü aktual inkişaf sahəsinə çevrilir və özünəməxsus xüsusiyyətlərlə seçilən yeni yaxın inkişaf sahəsi əmələ gəlir. Yaxın inkişaf sahəsinin rüseymləri aktual inkişaf sahəsində formalaşır.

Görkəmli psixoloqun qəti inamına görə, təlim sözün əsl mənasında o zaman təlim olur ki, inkişafdan “irəlidə gedir” və şagirdin əqli inkişafı üçün şərait yaradır.

Viqotski 2-ci səviyyənin roluna böyük əhəmiyyət verirdi. O göstərdi ki, intellektual testləri yaxın inkişaf sahəsini deyil, məhz aktual inkişaf sahəsini nəzərdə tutur.

Halbuki, şagirdin əqli inkişafının xüsusiyyətlərini məhz 2-ci səviyyənin xüsusiyyətləri ilə səciyyələndirmək olar.

Şagirdlər yeni informasiyanı idrak prosesləri vasitəsi ilə mənimsəyirlər. Anlama bu prosesdə mühüm yer tutur. Müəllimlər şagirdlərin tərəkürünü aktivləşdirmək, hətta onu inkişaf etdirmək istəyəndə belə, nəyin bahasına olursa-olsun, onların ancaq dərslər materialını anlamasına çalışırlar. Öz-özlüyündə bu xeyirxah məqsəddir. Lakin şagirdlərdə tərəkürün inkişaf etdirilməsi kimi önəmli bir vəzifəni təkə anlama ilə məhdudlaşdırmaq meylini C.Gilford, ilk baxışda nə qədər təəccüblü görünəndə, düzgün saymırdı.

Anlama əslində qavrayış prosesidir. İnsanın qavrayışı tərəkürə, əşyanın mahiyyətini anlamaqla bağlıdır. Şagirdləri əqli cəhətdən inkişaf etdirmək üçün, ilk növbədə, onlarda

tərəkürü inkişaf etdirmək lazımdır.

Şagirdin inkişaf etdirilməsi təhsilin humanistləşdirilməsinin başlıca meyarı sayılır və sayılmalıdır. Əgər şagird inkişaf etmirsə, ona nə qədər humanistcəsinə yanaşsan-yanaş, faydasızdır.

Müəllim-şagird münasibətlərinin humanistləşdirilməsi şagirdin bir şəxsiyyət kimi inkişaf etdirilməsinin başlıca şərtidir. Müəllim “müəllim-şagird” münasibətlərinin sadəcə olaraq iştirakçısı deyil, peşə səriştəsinə və həyat təcrübəsinə görə onların təşkilatçısıdır. O, sinifdə hər bir şagirdin özünü aktuallaşdırmasına imkan verən qarşılıqlı etimad və canlı ünsiyyət mühiti yaratmalıdır.

İnkişafetdirici təlim konsepsiyası ibtidai siniflərdə geniş tətbiq olunub və olunur. Bu kontekstdə tədris fəaliyyətinin strukturu ilə tanış olaq:

* Tədris fəaliyyəti tədris tapşırıqlarının həllindən başlayır. Şagirdlər bu situasiyada bütün xüsusi və konkret variantları nəzərə almaqla tədris tapşırıqlarının ümumi həll üsullarının məzmunu ilə tanış olurlar. Müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnilir.

* Tədris tapşırıqlarını həll etmək üçün zəruri tədris əməliyyatlarına yiyələnilir.

* İcra etdikləri tədris əməliyyatlarını və onların nəticələrini öz fəaliyyətinin məqsədi ilə tutuşdurur, öz səhvlərini müəyyən edir və aradan qaldırırlar.

* Öz fəaliyyətlərinin ümumi (son) nəticəsini qiymətləndirirlər. Tədris fəaliyyəti konsepsiyası tədris fəaliyyətinin strukturunda aşağıdakıları fərqləndirir:

1. Tədris situasiyası (və ya tapşırıqları)
2. Tədris əməliyyatları
3. Nəzarət
4. Qiymət

İndi də onları dərsin üçtərəkibli (təhsil, inkişaf və tərbiyə) məqsədi axarında qiymətləndirək.

Müəllim dərsin təhsil məqsədini

tədris situasiyası kontekstində həyata keçirir. Həm tədris situasiyası, həm də nəzarət və qiymətləndirmə prosesləri tərbiyə məqsədinin həyata keçirilməsi nöqtəyi-nəzərindən xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dərsin inkişafetdirici məqsədinin bilavasitə həyata keçirilməsi üçün isə tədris fəaliyyətinin strukturunda xüsusi vəsilə nəzərdə tutulur. İdrak proseslərinin inkişaf etdirilməsi bu vəsilənin başlıca vəzifəsini təşkil edir.

İbtidai təhsil mərhələsində şagirdlərdə bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması üçün onların hafizəsini aktivləşdirməklə yanaşı təmrinlər (çalışma və tapşırıqlar) sistemindən psixoloji cəhətdən səmərəli istifadə etməklə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaq olar.

Müasir təsəvvürlərə görə, hafizənin inkişafı məqsəd deyil, vasitədir. Təxəyyül isə yaradıcı tərəkürün formalaşmasının başlıca şərtidir. Ancaq təxəyyülün inkişaf etdirilməsinin ikinci, lakin son dərəcə mühüm bir istiqaməti də var: təxəyyül problemi yaradıcılıq problemdir. Yaradıcı təxəyyülün inkişafı müasir dövrdə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, müəllim təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün təkə şagirdlərin idrak fəaliyyətini, ilk növbədə diqqət, qavrayış və s. kimi psixi prosesləri aktivləşdirməklə kifayətlənmir, nəzəri tərəkürü, eləcə də müqayisə, ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə, təsnifat, tədris əməliyyatları, intellektual hissələr, bərpəedici təxəyyül, yaradıcı təxəyyül, anlama, nitq, materialı öz sözləri ilə nəql etmə, ağıl keyfiyyətləri, tənqidi tərəkür, ağıl çevikliyi kimi idrak proseslərini müəyyən sistemlə inkişaf etdirir.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, məktəb şagirdləri inkişaf etdirmədən təhsil məqsədlərini həyata keçirə bilməz.

Beləliklə, ibtidai təhsil mərhələsində inkişafetdirici təlimin təşkili, ilk növbədə, təlim prosesində inkişafetdirici təlim prinsiplərinin həllindən asılıdır.